

ПРОБЛЕМА СИНТАКСИЧНОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ОЗНАЧЕНО-, НЕОЗНАЧЕНО- ТА УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ

Коломийцева Вікторія Віталіївна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено актуальному питанню уніфікації синтаксичних моделей української мови. Теоретичною засадою виокремлення означено-, неозначено- та узагальнено-особових речень як різновидів односкладних традиційно вважають суто кількісний фактор – наявність одного головного члена. Комплексне застосування формально-синтаксичного, семантичного та комунікативного підходів в аналізі таких речень підводять до кваліфікації їх як двоскладних неповних із імпліцитною формою суб'єкта-підмета. Відношення предикативності в них втілювано аналітично, на відміну від типових односкладних. Формальна неповнота як комунікативний варіант означено-, неозначено- й узагальнено-особових не спростовує граматичної двоскладності інваріантних моделей таких речень.

Ключові слова: односкладність / двоскладність, означено-, неозначено-, узагальнено-особове речення, предикативні відношення, імпліцитна / експліцитна форма, інваріантна модель речення, комунікативний варіант речення.

Односкладні речення становлять окремі структури в системі українського синтаксису, протиставлювані двоскладним, і конститууються вони на формально-граматичному рівні одним головним членом, який прийнято не ототожнювати ні з підметом, ні з присудком. Якщо у двоскладному реченні підмет і присудок співвідносні один з одним і разом формують предикативний центр, то головний член односкладного речення є граматично незалежним і формально самодостатнім у формуванні граматичної основи та вираженні предикативних відношень. Ця кількісно-якісна ознака є типологічно визначальною для односкладних речень, наприклад: *Надворі світає* (Т. Шевченко); *А годі жури́ться* (Т. Шевченко); *Левко́ній теплий шепі́т* (Богдан-Ігор Антонич).

Сама природа думки й розуміння предикативності – основної ознаки речення – як встановлюваних мовцем визначальних відношень між носієм ознаки та ознакою, що йому приписується у часі й способі, передбачають наявність у реченні двох основних компонентів: на формально-граматичному рівні – це підмет і присудок. Отже, структурно-граматична двоскладність є типовою моделлю речення в українській мові та єдиною можливою моделлю в аналітичних мовах. Односкладні ж речення, які становлять напівпериферію, вирізняються особливим способом вираження предикативності, яка найбільше або й цілком сконцентровується в семантичних і граматичних властивостях головного члена [Дудик 1973, 65], його потенційній предикативній силі. Логічним суб'єктом, носієм ознаки як і самою предикативною ознакою в односкладних реченнях здебільшого є предмет (об'єкт) сприйняття, ситуація дійсності. Часто це картина природи, фізичний чи психічний стан людини, наприклад: *Сонячний ранок. Світало. Благословляється на світ. Завтра дощитиме. Було холодно. Хай вам щастить!* На формальному рівні відношення предикативності в таких реченнях утілюються синтетично: в одному слові (чи фразеологізованій сполуці слів) – головному членові односкладного речення, що предикуює ситуацію.

І формально, й семантично всі односкладні речення можна легко трансформувати у двоскладні, наприклад: *Світає = Світ світає* або *Щось світає; Мені не*

спиться = *Щось мені не дає спати* або *Я не сплю*; *Приймальня директора* = *Це (є) приймальня директора* або *Приймальня директора (є) тут*. Це пояснюється власне логічною природою думки, в якій завжди є предмет міркувань, те, про що говориться (логічний суб'єкт, тема) і приписувана цьому предметові динамічна чи статична ознака (предикат). Тим часом, штучно відтворюваний компонент у наведених трансформах (*щось, це*), який дозволяє розгорнути речення до формальної двоскладності, характеризується семантико-граматичною аморфністю й відсутністю системних парадигматичних відношень, а поява іменника чи займенникового іменника (*світ, я*) змінює ці речення і семантично, і формально. Крім того, аксіоматичним є положення про те, що формальний синтаксис оперує тим, що є *de facto*, а не тим, що може бути. Саме тому названі речення (*Світає. Мені не спиться. Приймальня директора*) кваліфікують не як неповні, а як формально односкладні. Зовсім інший синтаксичний формат властивий так званим **означено-, неозначено- та узагальнено-особовим реченням** української мови. Якщо взяти, наприклад, означено-особове речення і трансформувати його у двоскладне, то жодних посутніх формально-синтаксичних перетворень не відбудеться – постануть лише окремі комунікативні варіанти одного висловлення, порівняймо: *Виростав вас, доглядав вас, – Де ж мені вас діти?* (Т. Шевченко) – *Я виростав вас, я доглядав вас, – де ж мені вас діти?* Пояснення цього факту слід шукати в семантичній, комунікативній та власне граматичній природі таких речень.

Теоретичною засадою виокремлення означено-, неозначено- та узагальнено-особових речень як різновидів односкладних традиційно вважають суто кількісний фактор – наявність одного структуроутворюючого компонента. – предиката. У сучасному синтаксичному дискурсі, який ґрунтується не лише на формально-синтаксичному, але й на семантичному, семантико-синтаксичному та комунікативному підходах у кваліфікації речення, такі предикативні одиниці постають в іншому статусі – неповних двоскладних.

Теорію односкладних речень уперше системно виклав О. Шахматов, запропонувавши їхню типологію і впровадивши в науковий обіг термін "головний член односкладного речення". На думку науковця, головний член односкладного речення формально можна було б ототожнити або з підметом, або з присудком, хоча такий присудок односкладного речення, наприклад, відрізняється від присудка двоскладного тим, що викликає уявлення і про предикат, і про суб'єкт одночасно [Шахматов 1941, 50], наприклад: *Скрізь біліє* (Т. Шевченко); *Який сором!* (Т. Шевченко). Зовсім інша картина постає в означено-, неозначено- та узагальнено-особових реченнях: неназваний суб'єкт дії-стану ясно мислиться й семантично не збігається з предикатом, хоча й легко відтворюється завдяки граматичній формі предиката або через контекст, а подекуди може формально експлікуватися, наприклад: *Подивіться лише добре (ви), Прочитайте знову Тую славу* (Т. Шевченко); *А я візьму слюзи – Лихо виливати – (...) Затопчу неволю Босими ногами!* (Т. Шевченко).

Як було зауважено, кількісний фактор – наявність одного головного члена речення – є визначальним для односкладних речень, але він може абсолютизуватися і ставити односкладні речення на одну теоретико-дослідницьку площину із неповними, якщо імпліцитну (невиражену) форму одного з головних членів (підмета або

присудка) неповного двоскладного речення помилково кваліфікують як односкладність. Порівняймо речення: *Ввечері дощило. Мислю, отже існую.* У першому реченні формальна односкладність очевидна, бо головний член виражено безособовою формою дієслова. У другому ж реченні зі стилістичних міркувань займенниковий іменник *я* пропущено: особові форми *мислю, існую* мають виразну персональну характеристику. Предикативна ознака (*мислю, існую*) в цьому реченні чітко співвідноситься з її носієм (*я*), що свідчить про двоскладність речення, але неповну реалізацію його компонентів на формальному рівні. Отже, насамперед важливо чітко розрізнити категорії повноти / неповноти та двоскладності / односкладності, маючи на увазі, що двоскладність / односкладність типологічно означає різні реченнєві формально-синтаксичні моделі (структури), властиві українській мові, а неповнота пов'язана з частковою (неповною) реалізацією тих чи інших структур, тому обов'язково спирається на контекст і конситуацію.

Традиційно до односкладних речень, крім безособових та називних, відносять, як відомо, означено-, неозначено- та узагальнено-особові. Для правильної кваліфікації кожного з цих типів речень недостатньо розглядати лише формально-граматичний аспект, тим більше, що й на цьому рівні аналізу зазвичай не беруть до уваги реченнєві одиниці, так би мовити, заповненої граматичної структури, хай їхнє використання є нерегулярним. Порівняймо: *Іди сюди // Ти іди сюди; Чекаю // Я чекаю; Шануймо правду // Ми всі шануймо правду.* У таких реченнях імпліцитний підмет (*ти, я, ми*) чітко ідентифікується завдяки граматичній формі присудка, що співвідноситься з таким підметом. Власне, він ніби впаятий у присудок, а його нульову синтаксичну форму треба кваліфікувати радше як комунікативно-стилістичний прийом використання неповноти, аніж підставу для окремих типологічних узагальнень. Такий пропущений підмет (він називає учасника ситуації, того, хто перебуває "тут" або не учасника ситуації – перебуває "не тут") дозволяє не лише актуально, але й у смисловому плані акцентувати дію-ознаку, виражену присудком, наприклад: *Не копайте яму / Навіть сводні ниці, / А копайте з нами / У степу криницю* (Б. Олійник). Експлікування підмета (у наведеному реченні це "*ви*", яке стосується кожного і співвідноситься із кличним відмінком іменника *люди*), носило б виразно плеонастичний характер (плеоназм – надмірне застосування виражальних засобів), оскільки особова форма дієслова-присудка вже сама реалізує категорійне значення особи. Намагання подолати видимі суперечності у кваліфікації означено-, неозначено- та узагальнено-особових речень зумовили появу амбівалентної термінології: двоскладне / односкладне речення та двоядерне / одноядерне.

Так, означено-особове речення уже самою назвою, впровадженою в науковий обіг О. Шахматовим, наголошує на особовій (персональній) визначеності цих синтаксичних одиниць на відміну від, наприклад, безособових, окремий формально-граматичний, семантичний та комунікативний тип яких має спеціальне граматичне забезпечення – наявність форми з цілком нейтралізованою персональною ознакою, але морфологічно втіленим модально-часовим значенням, порівняймо: *Обніміться ж, брати мої, / Молю вас, благаю!* (Т. Шевченко) – *І смеркає, і світає...* (Т. Шевченко). Невипадково О. Пешковський, Л. Булаховський, із сучасних дослідників – І. Вихованець, К. Городенська кваліфікують речення з пропущеним займе-

никовим підметом (насамперед в І, II особі однини та множини) як неповні. Звернімо увагу на те, що в II особі найчастіше виступає форма наказового способу дієслова, наприклад: *Не скупись на небесне* (В. Базилевський) – формальна неповнота як комунікативний варіант цього речення-висловлення, не порушує семантико-синтаксичної двоскладності інваріантної моделі речення (*ти не скупись*). Експлікований підмет зміщував би комунікативний і смисловий акцент, який мовець спрямував не на суб'єкт, а на дію-стан. Звертання як комунікативна інтенція мовця є функціональним явищем, що характеризується використанням займенникових іменників, спеціалізованих граматичних форм: кличного відмінка іменника (вокатив), форми наказового способу дієслова, певних лексичних засобів, специфічної інтонації. Займенниковий іменник *ти, ви* чи вокатив часто опускається, але така традиційна неповнота є семантично прозорою завдяки корелятивній формі дієслова-присудка: *І чужому научайтесь й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко). Вокатив (іменник у кличному відмінку, що має значення другої особи) сучасні дослідники кваліфікують як форму, що дублює імператив дієслова [Мірченко 2004, 58].

У так званих означено-особових реченнях суб'єкт-підмет може не називатися, оскільки він виражений як учасник ситуації або вже заявлений у контексті. Насамперед це "я", тобто сам мовець, що є еквівалентом еталонної в синтаксисі особи, наприклад: *Молюся, знову уповаю, І знову сльози виливаю, І думу тяжкую мою Німим стінам передаю* (Т. Шевченко); *Задивляюсь у твої зіниці, Голубі й тривожні, ніби рань* (В. Симоненко); *То їм, то сплю. Душа моя задубла* (Л. Костенко); *Славетно жив. Кінчаю сіромашно* (Л. Костенко).

"Ми" – це "я" + ще хтось, тут присутній, наприклад: *О, не словами уст, але словами рук співати будем пісню на життя порозі* (Богдан-Ігор Антонович).

"Ти" й "ви" – це особа чи кілька осіб, до кого апелює "я" (мовець): *Не зневажай душі своєї цвіту, бо з нього виросло кохання наше!* (Леся Українка); *Подумай мимохіть, як чобітьми / є легко розчавити цілий світ* (Богдан-Ігор Антонович); *Шукайте цензора в собі* (Л. Костенко). Звернімо увагу, наприклад, на одну з молитов до Богородиці, де повтор особового займенника є виразно плеонастичним, але така експліцитність у цьому разі є виправданою з точки зору логічної акцентуації: *Богородице Діво, радуйся, Благодатна Маріє, Господь із Тобою. Благословенна Ти серед жінок, і благословен плід лона Твого, бо Ти народила Христа, Спаса душ наших*.

У неозначено-особових реченнях завдяки неназваному підметові так само приліплюється комунікативне значення суб'єкта, хоча він і залишається діяльним, натомість виражається предикат, наприклад: *Об'їли нас як гусинь. Ще й поганьбили по усіх світах* (Л. Костенко) – згідно з контекстом – це чужинці. Якщо підмет у таких реченнях не конкретизується попереднім чи наступним контекстом, то в ньому завжди мислиться універсальне "люди", "всі", порівняйте: *Та не однаково мені, Як Україну злії люде Присплять, лукаві, і в огні її, окрадену, збудять...* (Т. Шевченко) – *Холоне серце, Як згадаю, Що не в Україні поховують...* (Т. Шевченко). Звернімо увагу на те, що Т. Шевченко завжди експлікує підмет у такого типу реченнях, якщо вважає за потрібне семантично й конотативно його означити, наприклад: *Спочивають добрі люде, Що кого втомило...; Пошли ж ти їй долю, – вона молоденька; Бо люде чужії її засміють; Чужі люде не питають – Та й нащо питати?* тощо.

В узагальнено-особових – невербалізований підмет комунікативно наближує названу реченням ситуацію до кожного, хто слухає, сприймає. Це, зазвичай, прислів'я, приказки, афористичні висловлювання, сентенції, що називають типові, узвичаєні ситуації, наприклад: *Здоровенькі будьмо та себе не гудьмо* (нар. тв.); *Тримайте очі долу, а серце – догори* (Володимир Мономах); *Адже ми тут зайді, – з вовка-ми жий, по-вовчи й вий...* (Леся Українка); *Як парость виноградної лози, / Плечайте мову* (М. Рильський).

Семантико-кваліфікаційна межа між означено- й неозначено-особовими, з одного боку, та узагальнено-особовими реченнями, з другого, є динамічною: вона пов'язана з явищем фразеологізації й також свідчить про певну умовність цієї семантичної диференціації, водночас потверджує наявність особи-виконавця дії – семантичного суб'єкта, формально-граматичного підмета. Слід наголосити, що навіть займенниковий іменник *я*, що опускається або фігурує в реченні, вже значною мірою узагальнює – такою вже є лексико-семантична природа займенникових іменників загалом. Прикметним є те, що цю семантичну невиразність, очевидно, по-своєму відчують малі діти, які замість *я граюся*, *я йду* вживають, наприклад, *Марічка грається*, *Андрійко йде*.

Наша мова має дивовижний потенціал, який дозволяє передавати інформацію, не говорячи. В усіх трьох конструкціях (в означено-, неозначено- та узагальнено-особових реченнях) закріпилося нульове вираження підмета, що є таким же природним у синтаксисі, як нульова флексія у морфології. Як слушно зауважує І. Вихованець, за підставу кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних править наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валентністю відповідного предиката, а також потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка іменника (займенникового іменника) [Вихованець 1992, 75-76] чи кличного відмінка, що є виразною формальною ознакою підмета.

Отже, є всі підстави кваліфікувати означено-, неозначено- та узагальнено-особові речення як види контекстуально, а в окремих випадках традиційно неповних двоскладних речень.

Статья посвящена актуальному вопросу унификации синтаксических моделей украинского языка. Основанием для квалификации определено-, неопределенно- и обобщенно-личных предложений как односоставных традиционно считают формально-количественный фактор – наличие одного главного члена. Комплексное применение формально-синтаксического, семантического и коммуникативного подходов в анализе таких предложений позволяет квалифицировать их как двусоставные неполные с имплицитной формой субъекта-подлежащего. Отношения предикативности воплощаются в них аналитически, в отличие от типичных односоставных. Формальная неполнота как коммуникативный вариант определено-, неопределенно- и обобщенно-личных предложений не опровергает грамматической двусоставности их инвариантных моделей.

Ключевые слова: односоставность / двусоставность, определено-, неопределенно- и обобщенно-личные предложения, предикативные отношения, имплицитная / эксплицитная форма, инвариантная модель предложения, коммуникативная модель предложения.

This article is devoted to the unification of the different syntactical models (binominal sentence, mononuclear sentence) in the Ukrainian language. It provides a comprehensive analysis of definite-personal, indefinite-personal and generalized-personal sentences. The author came to the conclusion that definite-personal, indefinite-personal and generalized-personal sentences are binominal. The usage of the subject implicit form in such sentences don't refute binominal invariant model of the sentences.

Key words: *binominal sentence, mononuclear sentence, definite-personal, indefinite-personal, generalized-personal sentences, predicative relations, implicit / explicit form, invariant model of the sentence, communicative model of the sentence.*

Література:

1. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992.
2. *Дудик П.С.* Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення / П.С. Дудик. – К.: Наук. думка, 1973.
3. *Мірченко М.* Субстанціальність як ускладнена семантико-синтаксична над категорія неелементарного простого речення / М. Мірченко // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк: Дон НУ, 2004.
4. *Шахматов А.А.* Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941.